

ISBN 978-86-82873-32-7

ГРАМАТИКА И ЛЕКSIKA У СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

Зборник радова с међународног симпозијума

Уређивачки одбор:

др Александар Лома, дописни члан САНУ, проф. др Алина
Маслова (Русија), проф. др Мотоки Нوماћи (Јапан),
проф. др Борис Норман (Белорусија), др Мато Пижурица,
редовни професор, др Предраг Пипер, дописни члан САНУ,
др Стана Ристић, научни саветник, др Срето Танасић, редовни
професор, академик Зузана Тополињска (Македонија/ Пољска),
проф. др Бранко Тошовић (Аустрија)

Главни уредник:

Срето Танасић

Матица српска
Институт за српски језик САНУ

Нови Сад – Београд, 2011

СРЕТО ТАНАСИЋ*

Институт за српски језик САНУ, Београд

ВЕЗНИЧКА И ПРИЛОШКА УПОТРЕБА СПОЈЕВА
*ТЕК ШТО, САМО ШТО, ТАМАН ШТО***

У раду се говори о спојевима партикула *шек*, *само* и *шаман* са везником *што*. Наиме, већ је познато у научној литератури да се ови спојеви јављају у функцији везника зависних временских реченица. Међутим, исти ови спојеви могу да се јављају и у функцији прилога у реченици. Тако се показује да се ради о хомоформним спојевима који служе за попуњавање празнина у језичком истему.

Кључне речи: српски језик, синтакса, везнички спојеви, прилози, прилошки спојеви.

У савременом српском језику не увећавају се само категорије пунозначних ријечи, него и оне непунозначних – систем предлога, систем везника. Везнички систем се богати и тако што се просте везничке ријечи *што* (и *га*) појављују у спојевима с другим врстама ријечи. Рецимо, данас се употребљава на цјелокупном српском говорном подручју сложени везник *након што*, настао као спој предлога и везника, мада га старије граматике не спомињу¹. Ивана Антонић у својој монографији о временској реченици га наводи и истиче да је ријеч о везнику који се појавио у новије вријеме и има синонимну улогу с временски употријебљеним везником *дошто* (Антонић 2001: 133–134)². Сложени везници се могу образовати и са партикулама као што су *шек*, *само*, *шаман*, гдје се оне спајају са семантички неспецификованим везником *што* па добијамо

* sreto.tanasic@isj.sanu.ac.rs

*Рад је настао у оквиру пројекта 178021 „Опис и стандардизација савременог српског језика који у целини финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Не спомиње га, рецимо, граматика СТЕВАНОВИЋ 1991, али се јавља у граматичи Станојчић и Поповић 2005 (317), те у граматичи МРАЗОВИЋ 2009.

² Тај везник се наводи и у монографији РАДОВАНОВИЋ 1977, I, стр. 107, уз напомену о његовој распрострањености.

сложене везничке изразе *ѿек шѿо*, *само шѿо*, *ѿамаман шѿо*. У оваквим случајевима „партикула своје прагматичко-семантичке карактеристике подређује синтаксичким, јер му примарна постаје партиципација у граматичкој функцији везивања, односно синтаксичко значење субординације“ (КОВАЧЕВИЋ 1998: 252).

Партикуле *ѿек*, *само* и *ѿамаман* могу да истичу временску страну садржаја реченице, захваљујући својој семантици блискости, ограничавања. И спојеви везника *шѿо* са овим партикулама добијају ту значењску компоненту. Често се ти спојеви јављају у функцији временског означавања. Тако се и у *Речнику српског језика* указује да овај спој има то значење: *чим, како, након (за означавање блиске ѿрошлости или будућности)* – **тек 3**. За *само шѿо* наводи се слично: истиче се да значи исто што и *ѿек шѿо 3*, а и за *само само* се везује значење слично: *за изненадно – 4. а*. Уз *ѿамаман* такође се говори о блискости, просторној и временској – **(1)**, али се не доводи у везу са везником *шѿо* (НИКОЛИЋ 2007).

Наша стручна и граматичка литература ове везничке конструкције наводи међу временским везницима. Граматика СТЕВАНОВИЋ 1991 има један примјер са *ѿек шѿо*, али не спомиње овај везник посебно, него је тај примјер наведен са оним примјерима који се наводе уз везник *ѿек* (стр. 881), а граматика МРАЗОВИЋ 2009 наводи *само шѿо* и *ѿек шѿо* као везнике за радњу која се десила прије радње надређене клаузе (591). И у граматици СТАНОЈЧИЋ и ПОПОВИЋ (317) наводе се временски везници *само шѿо* и *ѿек шѿо* са специфичним значењем: означавају да је „стање настало реализацијом ситуације временске реченице једва започело кад се јавила неочекивана ситуација означена вишом реченицом“. Ивана Антонић у књизи о временској реченици наводи *ѿек шѿо* и *само шѿо*. Она за *само шѿо* истиче да га у везничкој функцији не наводе ни речници ни граматике савременог српског језика, да га ни у њеној грађи нема, али сматра да је он ипак присутан у говорном језику (АНТОНИЋ 2001: 138). У савременом српском језику није непозната ова конструкција, а јавља се и веза *ѿамаман шѿо*. Милош Ковачевић наводи сва три та сложена везника (КОВАЧЕВИЋ 1998 и КОВАЧЕВИЋ 2008), а и моја грађа их све потврђује.

Овдје се, дакле, ради о спојевима партикуле и неспецификованог везника. Поставља се питање да ли увијек у формирању заједничког значења таквог споја главну улогу има тај везник, тј. да ли се увијек добија сложени везник или тај спој може имати и другачије значење, нпр. прилошко. Тиме ћу се бавити у наставку рада.

Кад се нађу у сложеној реченици без других везника временских, ови спојеви служе као везничко средство са горе наведеним значењима:

[1] *Само шѿо* сам стигла кући, зазвонио је телефон (АНТОНИЋ 2001: 139).

Само шѿо сам се окренула, он нагло отвара врата на сувозачевом месту.

Тек шѿио се пробудила, протрала је очи и одмах погледала... (Корпус: С. Ђоровић)³.

Тек шѿио је то изговорио, угасила су се у сали светла (АНТОНИЋ 2001: 138; Медаковић).

Таман шѿио би се вратила из бијела свијета..., поново би хтјела да путује (КОВАЧЕВИЋ 1998: 253; Мироје Вуковић).

Овакве реченице се сматрају за временске: *само шѿио, ѿек шѿио* и *ѿаман шѿио* су у позицији временског везника и зато их новије граматице и стручна литература третирају као сложене везнике.

Међутим, не јављају се овакви спојеви увијек у функцији зависног временског везника. Познато је да се зависни везници јављају само у зависносложеним реченицама гдје везују зависну клаузу за управну. Они се не јављају у функцији повезивања чланова унутар просте реченице. Ако се ту појаве, очито да такви спојеви имају другу функцију. Навешћемо неколико примјера у којим се овакви спојеви јављају управо у простој реченици.

- [2] 1. *Тек шѿио* су се ране заклопиле, / па се бојим, да се не позледе (Корпус: Ј. Суботић, *Ејске ѿјесме*).
2. Но *ѿек шѿио* се одвојила неколико корачаја, па се већ покаја (Корпус: С. Ђоровић, *Приповејке*).
3. Неколико месеци раније не бих се смео упутити у Сијера Морену, али тада *ѿек шѿио* су били обесили два Зотова брата (Корпус ДВ).
4. У глави младе даме *ѿек шѿио* су се распршили снови о певачкој каријери ... (Корпус).
5. Бранко је у то време био председник града и под његовом владом *ѿек шѿио* су биле завршене саобраћајне петље (Корпус ДВ).

У овим примјерима конструкције са *шѿио* указују на временски моменат скорог претхођења, радња исказана у предикату је недавно, сасвим скоро, извршена; ове конструкције би се могле замијенити прилогом *исѿиом*. Зато би требало рећи да оне ту имају функцију прилога. Будући да хомоформни прилози често имају и модално значење, они могу имати и статус партикула; ја у овом раду користим термин прилози. Овдје треба посебно скренути пажњу на прва два примјера: ту се спој *ѿек шѿио* налази у једној клаузи сложене реченице. Ради се о независносложеним реченицама, гдје се на почетку једне (прве) клаузе налазе ови спојеви. И ту није спорно његово прилошко значење.

Ови спојеви партикула и везника *шѿио* јављају се у оквиру просте реченице и са другачијим значењем гдје није временски моменат у првом плану, како је у следећим примјерима:

³ Грађа са ознаком Корпус потиче из корпуса који ми је уступио колега Ђорђе Оташевић, на чему му овом приликом најљубазније захваљујем.

- [3] 1. ... Наста скочи па *само шћо* дограби мараму и обу папуче па готово слете на сокак... (Корпус: И. Вукићевић).
 2. Понекад наред друма и равна пута скрхају му се кола у парчиће и *шћек шћо* се он жив искобеља (Корпус: И. Вукићевић).
 3. *Само шћо* шапуће (Николић 2007).

У овим примјерима конструкције са везником *шћо* имају различита прилошка значења, не би се могла парафразирати истим прилогом. Рецимо, у другом и трећем примјеру најприближније значење овим спојевима било би значење прилога *једва*, како се и објашњава за трећи примјер у рјечнику Николић 2007.

Конструкције *само шћо* и *шћек шћо* јављају се у прилошкој функцији у једном случају уз негирани глагол у предикату. Такви примјери се јављају и у савременом српском језику:

- [4] 1. Корпус генерала Преображенског *шћек шћо* није стигао да нам помогне (Корпус: Растко Васић).
 2. Турци *само шћо* нису ударили, рече Добросав (Исто).
 3. Ускоро ће и сванути, сунце *само шћо* се није појавило иза брада.
 4. Кад тропско време „окује“ престоницу, Ада Циганлија *само шћо* не потоне у Саву од великог броја посетилаца (Ковачевић: 2008).
 5. Твоје усне насмејане / *само шћо* не проговоре.
 6. Дете је гледа и *само шћо* не каже: гладан сам.

Као што се види, и у овим примјерима се ови спојеви јављају у склопу просте реченице. Данас је уобичајенија конструкција *само шћо* са оваквим значењем. У неким примјерима се говори о блискости догађања онога што се исказује предикатом без извјесности да ће се и догодити (1–3); у другим се истиче *блиска моућносћ* да се деси оно што се исказује глаголом у предикату (4–6). Николић 2007 ову конструкцију са негираним глаголом подводи под изразе.

Нешто другачија ситуација је у следећим примјерима

- [5] 1. На нишком фестивалу *само шћо* ми није пукао филм (Ковачевић 2008: Национал).
 2. У једном тренутку Бодирога *само шћо* није заплакао (Ковачевић 2008): Вечерње новости).
 3. Јуче дуго није било аутобуса и *само шћо* нисам закаснио на авион.

Ни овдје се не би могло говорити да је ријеч о временском значењу сложеног прилога, прије би се опет говорило о значењу које је блиско значењу прилога *замало*, *умало*. Ови примјери се разликују од оних у претходној групи по томе што се у њима информисе о радњи која се *дефинитивно* није десила, али која се *замало* није десила, док се у примјерима из прве групе не види такав смисао који би проистацао из ове прилошке конструкције.

Како се види, конструкције *ѿек шѿѿо, само шѿѿо* и *ѿаман шѿѿо* у српском језику могу имати различите функције: функцију временског везника и функцију прилога. Ради се, дакле, о хомоформним спојевима.

Ивана Антонић у својој монографији наводи реченице са спојем *само шѿѿо* у једној клаузи и временским везником *каг* у другој клаузи: *Само шѿѿо* је проговорио *каг* је, играјући се у бачвари, чекићем ударио у чеп велике бачве у врењу (АНТОНИЋ 2001: 139; Ћосић). Она истиче да се овдје на први поглед чини да су у вези двије клаузе са својим везницима. Међутим, она одбацује такву могућност и каже да спој *само шѿѿо* ту нема везничку функцију, да је ту присутан само везник *каг*. Она истиче да се, под условом да је у временској клаузи глаголски облик с обиљежјем динамичности, какав је аорист, додатно јавља и значење изненадности (139)⁴. Овакве реченице, са спојевима *ѿек шѿѿо, само шѿѿо, ѿаман шѿѿо* у једној клаузи и везником *каг* у другој нису ријетке у савременом српском језику. Више пажње посветио им је Милош Ковачевић у једноме раду (2008). Ту је он дозволио могућност да се и у таквим реченицама ови спојеви остварују као везници, утврдивши и распоред клауза: да везник *каг* долази увијек испред друге клаузе, те да се у овим реченицама остварује значење изненадне преурањености (69). Тако је у следећим његовим примјерима: *Само шѿѿо* је био свео очи *каг* [се појави] Милица. *Само шѿѿо* се засутони, *каг* Тодор, Јован и Драгутин, три вука Милосавина, запјеваше ... (КОВАЧЕВИЋ 2008: 67). Истина, и у томе раду се даље наводе случајеви када ови спојеви нису на почетку, већ у средини прве (управне) клаузе па аутор на основу тога изводи закључак да је тада посриједи временска реченица, из чега даље слиједи да се ради о временским реченицама и кад су ови сложени спојеви на почетку прве клаузе (71). Имајући у виду чињеницу да се овај спој јавља неспорно и са прилошким значењем како у простим, тако и у сложеним реченицама (в. и примјере 1 и 2 у [2], а већи број у КОВАЧЕВИЋ 2008), чини се да је у овоме случају ван сваке сумње да се ради о временским реченицама с везником *каг* и кад се ови сложени спојеви партикула и везника *шѿѿо* нађу на почетку прве клаузе. Тако се може утврдити распоред спојева *ѿек шѿѿо, само шѿѿо* и *ѿаман шѿѿо* у везничкој и прилошкој функцији: У везничкој су само онда кад стоје на почетку једне клаузе, а друга клауза која је с њима у вези нема никакав везник.

На крају се може рећи следеће. У савременом српском језику попуњавају се поједине језичке категорије. Уочено је да се попуњавају празнине у систему предлога, у систему везника – углавном тако што се образују сложени предлози и сложени везници. Тако се везник *шѿѿо* јавља у

⁴ О исказивању значења изненадности говорила је прва Ксенија Милошевић у једноме раду, гдје не уводи у разматрање и реченице са спојевима *ѿек шѿѿо, само шѿѿо*, али има неке примјере гдје се у управној клаузи појављује *ѿек* (МИЛОШЕВИЋ 1982).

спојевима и са партикулама *ӣшек*, *само* и *ӣшаман*. О везничкој функцији ових спојева већ се говорило у нашој граматичкој и научној литератури. У овој раду је показано да су то хомоформни спојеви – поред везничке они могу имати и прилошку функцију. Када се јављају као прилози с временским значењем, слични су везницима: имају значење блискости и при томе уносе извјестан модални однос. А ту компоненту уносе партикуле које творе речене спојеве с везником *ӣӣо*. Дистрибуција ових прилошких спојева је релативно слободна – могу доћи у било коју позицију у реченици, по правилу испред предиката или дијела предиката. У монопредикатској реченици, ако није парцелизована, увијек имају прилошку функцију. Прилошку функцију имају и у клаузама независно сложене реченице. Њихово везничко и прилошко значење теже се диференцира у зависно сложенеј реченици. У случају када се ови спојеви нађу у зависно сложенеј реченици на почетку клаузе која према себи има другу клаузу без везничког средства, они нужно имају везничку функцију. У случају, пак, када се ови спојеви нађу у клаузи према којој долази клауза с правим временским везником, они имају прилошку функцију, било да су на почетку, било да су унутар клаузе. Рад је показао такође да ови спојеви ван везничке позиције немају увијек значење временског прилога, већ могу имати и другачије.

ЛИТЕРАТУРА

- АНТОНИЋ 2001 – Ivana Antonić, *Vremenska rečenica*, Sremski Karlovci – Novi Sad.
- КОВАЧЕВИЋ 1998 – Милош Ковачевић, *Диференцијација ӣар̄ӣӣкула и хомоформних (дијелова) везника*, М. Ковачевић, *Синтакса сложене реченице у српском језику*, Београд, 246–257.
- КОВАЧЕВИЋ 2008 – Милош Ковачевић, *Сложене реченице с везницима на ӣочет̄ӣку и зависне и главне клаузе*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 37/1, Београд, 61–74.
- МИЛОШЕВИЋ 1982 – Ксенија Милошевић, *Један функционално неиздиференцирани/комбиновани ӣӣӣ односа у сложенеј реченици у српскохрватском језику*, Македонски јазик XXXII–XXXIII, Скопје, 465–476.
- МРАЗОВИЋ 2009 – Pavica Mrazović u saradnji sa Zorom Vukadinović, *Gramatika srpskog jezika za strance*, Sremski Karlovci – Novi Sad.
- НИКОЛИЋ 2007 – Мирослав Николић (Ред.), *Речник српскога језика*, Матица српска, Нови Сад.
- РАДОВАНОВИЋ 1977 – Milorad Radovanović, *Imenica u funkciji kondenzatora rečeničnog značenja* I, Зборник за филологију и лингвистику XX/1–2, 63–144; II, Зборник за филологију и лингвистику XX/3–4, 81–160, Матица српска, Нови Сад.

СТАНОЈЧИЋ И ПОПОВИЋ 2005 – Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Грамматика српскога језика*, десето издање, Београд.

СТЕВАНОВИЋ 1991 – Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II. Синтакса*, пето издање, Београд.

Срето Танасић

СОЮЗНОЕ И НАРЕЧНОЕ УПОТРЕБЛЕНИЕ СОЧЕТАНИЙ *ТЕК ШТО, САМО ШТО, ТАМАН ШТО*

Резюме

В современном сербском языке отдельные языковые категории пополняются. Замечено, что пополняются пустые места в системе предлогов и в системе союзов – в основном с помощью образования сложных предлогов и сложных союзов. Таким образом, союз *што* встречается в сочетаниях с частицами *тек*, *само* и *таман*. О союзной функции данных сочетаний уже было речи в нашей грамматической и научной литературе. В нашей работе показано, что в данном случае речь идет об омоформных сочетаниях – наряду с союзной, они могут обладать и наречной функцией. Когда они выполняют функцию наречий с временным значением, и тогда они похожи на союзы: в таких случаях у них наличествует значение близости и при этом у них появляется определенное модальное отношение. Данный компонент придают частицы, образующие названные сочетания с союзом *што*. Дистрибуция данных сочетаний в монопредикативных предложениях относительно свободна. Они могут занимать любую позицию в предложении, как правило перед предикатом или перед частью предиката. Кроме того, в монопредикативном предложении, если оно не образовалось в результате парцелляции, они всегда обладают наречной функцией. Такая функция имеется у них и в клаузах сложносочиненного предложения. Когда данные сочетания занимают место в начале клаузы сложноподчиненного предложения, напротив которого имеется другая клауза без соединительного союзного средства, то такие сочетания необходимо обладают союзной функцией. Если же такие сочетания входят в состав клаузы, напротив которой имеется клауза с подлинным временным союзом, в таком случае они – несмотря на позицию, наличную в своей клаузе, даже в ее начале – обладают наречной функцией. В данной работе также показано, что в данных сочетаниях, кроме союзной функции, имеются случаи отсутствия значения временных наречий, т.е. они могут обладать и другими значениями.